

*A padláson, ahol rég ágynemű száradt,
ahová csigalépcső vezetett fel,
ahol tilos volt gyufát gyújtani,
ahol léptedre megreccsent a deszka,
ahol gyerekrigató mesék
egerei és denevérei éltek,
gyűjts gyufát,
és láthatsz szoborerdőt,
pátoszt az ősök varkocsára szabva,
pókháló-iszonyt
és a piszkos munka kellékeit.*

A gyufa lángja perzsel mint a szégyen.

Adam Ważyk: *Gyufa*
(Csordás Gábor fordítása)

I

1957 tavaszán tartották a LEMP KB IX. plénumát. Władysław Gomułka első titkár, volt politikai fogoly, aki 1956 októberében a tömegek bálványa volt és aki töretlenül nagy népszerűségnek örvendett Lengyelországban, támadást intézett a revizionizmus ellen.

„A revizionizmus – mondotta – olyan hamis és téves nézetek együttese, amelyek a társadalmi fejlődésnek az élet által alátámasztott, objektív igazságait, a forradalmi munkásmozgalom alapvető, a történelmi fejlődés adott szakaszában általánosan alkalmazható tanulságait lényegileg tagadják vagy felülvizsgálatát szorgalmazzák.”

Három nevet említett ekkor: Leszek Kołakowskit, Wiktor Woroszylskit és Roman Zimandot.

Gomułka, egymás mellé helyezve a revizionizmust és a dogmatizmust (így nevezték a következetes ortodox sztálinistákat), az utóbbit „náthának”, míg az előbbit „tébécének” nevezte. Kíváncsi voltam a kommunizmus „tébécéjére”, elővettem hát a revizionisták cikkeit és könyveit.

Nemcsak a történész kíváncsisága hajt ma afelé, hogy elgondolkojjam a revizionizmus természetén. A revizionizmus kétszeresen is durva támadásnak volt kitéve. Előbb az ortodox kommunisták támadták amiatt, hogy egyenes utat jelent a kommunizmus tagadásához, majd – évekkel később – az ortodox antikommunisták intéztek ellene támadást, mondván, hogy genetikusan a kommunizmushoz kötődik.

A revizionistákat minden alkalommal azzal vádolták, hogy konjunkturalovagok. Előbb az ortodox sztálinisták nevezték őket konjunkturapolitikusoknak, mert hűtlenek lettek az elveikhez. Ez azt jelentette, hogy letértek a sztálini kommunizmus útjáról, azaz a revizionisták attól lettek konjunkturalovagok, hogy nem voltak többé sztálinisták. Ugyanakkor később – például 1968-ban – már a politikai konjunktúra kétszeres meglovolásával vádolták őket. Akkor is konjunkturapolitikusok voltak, amikor elfogadták a kommunizmust – vagyis sztálinisták lettek –, és akkor is, amikor szakítottak vele, és következetesen bírálták.

Ezért a bírálatért ugyanis nagyon magas árat fizettek: brutális támadásoknak, szakmai diszkriminációnak, nemegyszer nyílt agresszióknak voltak kitéve. Azzal, hogy a párt fórumain megvádolták őket a politikai konjunktúrának való behódolással, még attól is megfosztották a megtorlás áldozatait, hogy megbecsülésben és együttérzésben részesülhessenek.

Azt hittük, hogy a kommunizmus bukása, amit több válság is megelőzött, egyszer és mindenkorra véget vet annak, hogy az antikommunista ellenzék a kommunizmushoz fűződő egykori viszonyával bélyegezzék meg. A kommunizmus végével feltűntek a közéletben a „vad antikommunisták” és a „huszonnegyedik óra antikommunistái” is. Ők a félelemmel és a tanácstalansággal mindig együttjáró megaláztatás szülöttei. Emberek ezreiről volt szó, akik nyíltan támogatták, titokban azonban gyűlölték a diktatúrát. Hozzájárult ehhez a hadiállapot korának manicheizmusa is. Ez kárpótolta őket a földalatti ellenállás politikai tanácstalanságáért és az ebből következő elszigeteltségért. E retorika keretében a gondolkodást fölváltotta a pátosz, Jaruzelski semmiben sem különbözött Sztálintól és Hitlertől, a kommunistákkal való párbeszéd és kompromisszum minden kísérlete úgy jelent meg, mint egy újabb Targowica¹. Innen már könnyű volt az Ellenzéki Kerekasztal megállapodásait hazaárulásnak, a nemzet ellen szőtt összeesküvésnek fölfogni.

Mivel azonban ezt a megállapodást megkérdőjelezhetetlen tekintélyek kötötték, akik a pártállami időszakban nyílt tiltakozásaikkal, ellenzéki tevékenységükkel tettek szert köztiszteletre, amiért megtorlásban volt részük, a tekintélyükből vétket kellett kreálni, hivatkozási pontot a vádaskodáshoz.

Paradox jelenség tanúi vagyunk hát: ugyanazokat az embereket és ugyanazokat a könyveket, amelyek évtizedeken keresztül a lázadás és a bátor kritika jelképei voltak, ma az erkölcsi relativizmus és a nemzetellenes gatzettek tanúbizonyságaként bélyegzik meg. Mintha csak ugyanaz a kéz írná a vádló cikkeket, mintha a sztálini gimnázium buzgó tanítványa odaadta volna tollát az újdonsült katolikus-nemzeti antikommunisták szolgálatába.

II

A revizionizmus nem a kommunista párt vagy a pártapparátus frakciója volt. Inkább stílus, kulturális alakzat, irányzat. A sztálinista rendszer kritikája, amit az utódai gyakoroltak. Azok haragos reakciója, akik engedtek a kommunista utópia kísértésének. Azok szégyene, akik, elvakultságukban, részt vállaltak a totalitárius pusztításban. Azaz – Stanisław Brzozowskit travesztálva – a virágok lázadása a gyökerek ellen. A revizionizmus ugyanis a marxizmus nyelvére és a kommunista értékrendre hivatkozva utasította el a totalitárius doktrínát és gyakorlatot. Kritikájának megfogalmazásakor tekintetbe vette mind a belső, mind a nemzetközi reáliákat. Így adott hangot a megcsalatottak fájdalmának, akik az öncsalás útját járták.

Jerzy Andrzejewski 1957 tavaszán, a *Przeгляд Kulturalny* hasábjain megjelent, *Sötétség borítja a földet* című regényében ezt írta: „Tovább nem szabad becsapni magunkat. Csalóka a hatalmunk, látszólagos az erőnk. A fundamentumok rázkódnak, és repedeznek a falak azon az épületen, melyet mi emeltünk. Iszonytató épület. Börténné és kínzókamrává változtattuk a világot. De ez nem maradhat így. Ha mindez holnap nem dől össze, akkor majd összedől holnapután. Elkerülhetetlen a katasztrófa. Nincs már hit, nincs többé remény. Megtörtük az embereket, tönkretettük az agyukat és a szívüket. Gyűlölnék és megvetnek bennünket. Nem

¹ Az 1791. május 3-i progresszív alkotmányt ellenző nemesek 1792-ben Targowicában szövetségre léptek II. Katalin cárnővel, ami Lengyelország feldarabolásához, a függetlenség csaknem másfél évszázados elvesztéséhez vezetett.

menekülhetünk ebből a sötét örületből. Más utakat kell keresni a szabadulásra. Sürgetően szükség van rá, hogy mi magunk romboljuk le azt, aminek le kell dőlnie. (...) Sajnos, az egész földre sötétséget hoztunk. Sok fényre lesz szükség.”²

Illendő megemlítenünk Leszek Kołakowski véleményét, aki szerint a totalitárius kísértés egyenesen a kommunizmus marxi tervének a lényegéből következik. Tegyük azonban hozzá, hogy a marxi gondolat középpontjában ott rejlik a totalitárius terv lerombolása is. Így a fellázadt marxisták visszanyúlhattak a fiatal Marx eszméihez, Engels bizonyos szövegeihez, magát a marxizmust is elemzésnek és bírálatnak vethették alá, ugyanazon elvek alapján, mint bármely más eszmét vagy ideológiát. Ebben az értelemben a belső lázadás csaknem a kezdetektől végigkísérte a kommunizmust: Rosa Luxemburg, Lev Trockij vagy Antonio Gramsci csupán kiragadott nevek az „eretnekek” és „hitehagyottak” hosszú listájáról.

Az 1945–48 közötti lengyel viták felette elgondolkodtató anyaggal szolgálnak: csíráiban már akkor megjelentek azok az eszmék, amelyek egy évtizeddel később a sztálini kommunizmus bírálatként visszatértek. Stanisław Ossowski és Jan Strzelecki, Julian Hochfeld és Edward Lipiński a szocialista, és nem a kommunista hagyományhoz közel álló gondolkodók voltak. Ugyanakkor a régi illegális kommunista Paweł Konrad (Leon Gecow) a „szocialista kommunizmusról” folytatott híres vitában Strzelecki és Hochfeld álláspontjára helyezkedett. Világos, hogy e nézeteket a párt fórumain elítélték, de az uralkodó diktatúrához kötődő szellemi elit tudatában valamiképp továbbéltek.

III

A kommunizmus eszmei lerombolása a fellázadt kommunisták műve volt. Ezt az „egyházat” belülről csak az eretnekek pusztíthatták el, máshitűek sosem. Sztálin mítoszát Hruscsov rombolta le, amikor a XX. kongresszuson nyíltan beszélt Sztálin büntetteiről, holott e tetteket korábbi könyvek százaiból ismerni lehetett már. A kommunisták szemében azonban csak a főtitkár szavának volt hitele. És csak az ő szava indíthatta el a lavinát.

Hruscsov referátuma derült égből villámcsapásként érte az ortodoxokat és az apparátus tagjait. Ez a referátum ugyanakkor beitta magát abba a szellemi erjedésbe, ami Sztálin halála után elkezdődött Lengyelországban.

A cenzúra lazulása nyomán kritikai művek születtek, fokozódott a viták hőfoka, megnyílt az út a reformgondolat előtt. Ebben a szellemi klímában, a kommunizmus eszményei és gyakorlata közötti, tudatossá vált feszültségben született meg 1955 nyarán Adam Ważyk *Poéma felnőtteknek* című verse, ugyanebben a légkörben jött létre a magyar kommunista vezető, Nagy Imre kritikai programja, Milovan Gyilaszk kritikája, Władysław Bieńkowski publicisztikája.

Ważyk ezt írta *Poéma felnőtteknek* című művében:

...a tiszta igazat, a szabadság vetését,
a lángoló értelmet,
a lángoló értelmet
követeljük mindennap,
követeljük a Párttal.

² Jerzy Andrzejewski: Sötétség borítja a földet. Európa, 1985. Ford. Gimes Romána

A párt ellen tehát a párt nevében intéztek lázadást; a kommunizmus ellen – a kommunizmus nevében.

Ebben a meglehetősen furcsa felépítményben az ideologikus hit és a kor fortélyossága keresztezte egymást. Ez a vers indította el a lázadást – más kiindulópont nem volt lehetséges. Ez volt az érteleme annak is, hogy Kazimierz Brandys *A „Granada” védelme* című elbeszélésében új életre keltette Majakovszkij *Gőzfürdőjét*. A jövőt érintő új kérdések új lendületet hoztak: nyilvános kérdések hangzottak el Lenin és Sztálin konfliktusáról, a Lengyel Kommunista Párt 1937-ben, a Szovjetunióban meggyilkolt vezetőiről, a varsói felkelésről és a Honi Hadsereg partizánjairól. Kérdések merültek fel a Lengyel Munkáspárt egykori vezére, Władysław Gomułka sorsával kapcsolatban is, akit 1948-ban kiátkoztak, majd bebörtönöztek. A legélesebben a *Po prostu* című hetilap publicistái fogalmazták meg e kérdéseket. Márpedig ők maguk is rendre hangoztatták kommunista hitvallásukat.

Az 1956. júniusi poznaí munkáslázadás kérlelhetetlenül felszínre hozta a kommunista párton belüli vitát. Elhangzott a kérdés: mivel magyarázzuk a lázadást? Ellenséges erők működésével? A józan ész hiányával a gazdaságban? A polgári szabadságjogok elégtelenségével? És milyen programot alkossunk a jövő számára?

IV

Ha a *Kuźnica* körül csoportosuló írók műveit – Ważyk és Mieczysław Jastrun verseit, Kazimierz Brandys és Jerzy Andrzejewski, Stanisław Dygat, Adolf Rudnicki (*Pirkadat*) regényeit, Jan Kott esszéit – olvassuk, jól látható a polgári baloldal köreiből származó lengyel értelmiség káprázatos útja attól a felismeréstől, hogy a fasizmus a polgári demokrácia végét jelenti, a történelmi szükségszerűségként elfogadott kommunizmus igenlésén át, a történelem logikája elleni lázadásig – a történelem fölött álló erkölcsi törvények nevében.

A „pattanásosok” nemzedékének írói – Leszek Kołakowski, Wiktor Woroszyński, Tadeusz Konwicki és Jacek Bocheński, Roman Zimand és Paweł Beylin – hasonló utat jártak be: a kommunizmusba vetett hittől annak tökéletes tagadásáig. Az októberi revizionizmus ennek az útnak csak egy állomása volt.

Gomułka 1956. október 21-én lett első titkár. Akkor úgy tűnt, ez a kritikai vonal győzelmét jelenti a Lengyel Egyesült Munkáspártban. De nem sokkal ezután előállt a revizionizmus elleni vádbeszéddel. Az, ami a lázadó kommunisták szemében utat nyitott volna a változások előtt, Gomułkának már a lázadók valóságos megkoszorúzását jelentette. „Revizionistáknak” azokat nevezték, akik a változások folytatását és a polgári szabadságjogok intézményesítését szorgalmazták.

Mit akartak a revizionisták? Kitől féltek?

Szorgalmazták a politikai élet demokratizálását, ezen belül a párt belső demokratizálását, a nyilvánosságot, a törvényességet, a sajtószabadságot. Követelték a szakszervezetek függetlenségét, a munkástanácsok kibontakozását, ebben látták a néphatalom felé vezető utat. A „szocializmus lengyel útját” támogatták, ami a moszkvai központ iránymutatásának kiiktatását jelentette. Az egyenlőség nevében követelték az ún. sárga függönyös boltok és a hatalmi apparátus tagjainak biztosított más kiváltságok felszámolását. Követelték a falvak kollektivizálásának leállítását, a kormányzás decentralizálását és piaci mechanizmusok beindítását.

A revizionisták hangja egybecsengett a nyilvános gyűléseken és vitákban megfogalmazódó társadalmi elvárakozásokkal és követelésekkel. Ez a hang azonban világosan különbözött a

nacionalista és katolikus jelszavak nyelvén megfogalmazott követelésektől. Wyszyński bíboros szabadon engedése általános követelés volt. „Wyszyński bíborost szabadon kell bocsátani, mert Lengyelország katolikus ország” – hangzott a tömeggyűlések határozata. A varsói Műegyetemen egy gyűlés során Leszek Goździk átfogalmazta ezt a jelszót: „Wyszyński bíborost szabadon kell bocsátani, mert Lengyelország szocialista jogállam, egy ilyen államban pedig senki sem kerülhet börtönbe politikai okokból.” Jelentős hangsúlykülönbség.

A revizionisták a nacionalista nyelvezettől is félték, amely egyfolytában a „Ruszkik haza!” üvöltésére buzdított. Geopolitikai okokból tartottak ettől: tudták, hogy fennáll a fegyveres szovjet beavatkozás veszélye. De nemcsak emiatt, hanem ideológiai alapon is a nacionalista retorika ellenségei voltak. A gyűlölet és az ostobaság nyelvének tartották, ami a fasiszmusnak is tápot ad. A revizionisták cseppet sem rokonszenveztek a katolikus egyházzal. Ellenkezőleg, gyakran aggódtak – hogy egyik vezéregyéniségüket idézzük – „a klerikális, fanatikus és érzéketlen katolicizmus sötét lidércnyomása miatt, amely négyszáz éve gyötri és teszi meddővé nemzeti kultúránkat!”.

A gyűléseken a nacionalisták azt harsogták: „Lengyelország a lengyeleké!”. Azon voltak, hogy a hatalmi és államapparátusból eltávolítsák az „idegeneket”: az oroszokat, a zsidókat és minden további kisebbséget. Ilyen idegengyűlölő és agresszív felhangokat használt a kommunista párt konzervatív szárnya is, amely a szovjetbarát szervilizmust nyílt antiszemizmussal ötvözte. A KB és a PB legelszántabb keményvonalasai az antiszemizmuson át értettek szót Bolesław Piaseckivel, aki a háború előtt a fasisztoid Nemzeti-Radikális Tábor (ONR-Falanga), a háború után a kommunista hatalmat támogató, „haladó katolikus” PAX élén állt. A LEMP-nek kezdettől fogva komplexusa volt saját jogtalan eredete miatt: hatalmát szovjet szuronyoknak és a karhatalmi terrornak köszönhette. Idegen testnek érezte magát Lengyelországban.

A kommunista párt 1956-ban kétféleképpen próbált gyökeret eresztetni a lengyel társadalomban: a demokratikus hagyományok és a nacionalista érzületek segítségével. A revizionisták szándékosan a demokrácia, a szabadság és a tolerancia hagyományához nyúltak. Szembehelyezkedtek a szovjet parancsuralommal, de nem állhatták az oroszellenességet; a sztálinisták eltávolítását szorgalmazták a hatalomból, de ellenezték, hogy etnikai szempontok alapján tegyenek különbséget köztük. Radikális demokrata jelszavaik szembefordították őket az egész apparátussal, noha főellenségük a párt sztálinista szárnya volt. A revizionisták a natoliniakkal³ szövetséges Bolesław Piaseckiben látták minden rossz forrását. A háborúelőtti fasiszta, a verőlegény, az antiszemita, a „lengyel patriotizmus” zavaros téziseinek kiagyalója, a totalitárius kommunizmus védelmezője és Moszkva hű barátja. E szindrómától félték a leginkább: a totalitárius Lengyelországtól, amelyet fanatikus katolikusok sötét tömege ural, ahol valami kommunofasiszta dogma lesz kötelező, s üldözik a különbözőséget és a pluralizmust.

V

A revizionisták lázadása a kommunista ortodoxia ellen némi szellemi rokonságot mutatott azzal, ahogy a felvilágosodáskori enciklopédisták lázadtak az egyházi ortodoxia ellen. Eleinte konkrét törvénytelenéseket és képtelenségeket bíráltak, a szabadság és a józan ész nevében, majd bátorítalan reformterveket és -programokat fogalmaztak meg, végül pedig eljutottak a „kommunista egyházzal” és a „moszkovita hittel” való teljes szakításig.

³ A LEMP két (állítólagos) szárnyát két helységnevéhez kötötte a közbeszéd: az „urbánus-kozmopolita szárnyat” Puławyhoz, az „antiszemita-népi szárnyat” pedig Natolinhoz.

A lengyel október ennek az útnak fontos szakasza volt. A revizionisták vesztek. Vesztek politikusként, ugyanis a Gomulka irányította apparátus győzött a belső pártharcokban.

Elvesztették a lehetséges ellenzék szerepét, hisz képtelenek voltak bármilyen program köré szerveződni. Vesztek ideológusként, mivel a marxizmus modernizálására és a humanizált kommunizmus megteremtésére irányuló kísérleteik ábrándnak bizonyultak. A revizionizmus a „kommunista egyház” eretnksége volt, s így paradox módon a marxista hit életképességét igazolta. E hit kiüresedése a revizionizmus végét jelentette.

Miközben – más téren – a revizionisták győztek. Győztek emberként, mert szellemük ki tudott szabadulni a doktrínák kötöttségéből: véghezvitték a kommunizmus átható kritikáját, amelynek odalett a vonzereje. Képesek voltak megtagadni a pártvezetés utasításait, és hangosan ki merték nyilvánítani egyet nem értésüket. Értelmiségiként is győztek – lázadásuk gyümölcse a minden próbát kiálló műveik sora. Leszek Kołakowski és Włodzimierz Brus, Witold Kula és Bronisław Geremek, Bronisław Baczko és Jerzy Szacki, Wiktor Woroszyński és Kazimierz Brandys, Jan Kott és Adam Ważyk, Zygmunt Bauman és Paweł Beylin, Krzysztof Pomian és Maria Hirszowicz, Jacek Bocheński és Stefan Bratkowski. Elsőrangú nevek a lengyel kultúrában, e szövetség tagjai.

Előfutárként is győztek: ők voltak azok, akik újszerűen kezdtek gondolkodni a kultúráról és a politikáról, és akik a demokratikus közvélemény alkotóelemévé lettek.

Az apparátus a párt soraiban éveken át üldözte a revizionista kórt. Elemi érdekében állt: a revizionisták beoltották a pártot a bizalmatlanság és a kritika szellemével, amit nehéz volt kiirtani. A revizionisták politikailag súlytalanok maradtak a LEMP-ben, intellektuális hatalmuk azonban megvolt. Az újabb válságok újabb „reformhullámokat” szültek, és mind kötődött valahogy a revizionista gondolkodásmódhoz. E hullámok gyengék és következtelenek voltak, és rendre vesztek. A *Polityka* folyóirat, noha a revizionizmus elleni harc céljából hozták létre, vagy az 1980–81-es „vízszintes szerveződések”⁴ ideája egyaránt az 1956-os revizionizmusból sarjadt. Nehéz elképzelni, hogy ezek nélkül létrejöhetett volna az 1980. augusztusi megállapodás vagy az 1989-es Ellenzéki Kerekasztal. 1957-ben a revizionista azzal a dilemmával találta szembe magát: maradjon meg a pártban és várjon a kedvező pillanatra, vagy hagyja ott a párt sorait, és egymaga legyen iránytű, zászlóshajó, torpedó.

Ha a pártban marad, engedelmeskednie kell a kényszerű pártfegyelemnek. Ha lemond a párt nyújtotta jogosítványokról, elveszti a politikai cselekvés lehetőségét. A párton és a hivatalos struktúrákon kívüli szervezkedés első intézményes formái csupán tizenegynéhány évvel később alakultak ki. Ez azonban már egy másik történet, noha szerzői között régi revizionisták is voltak.

VI

Milyen szerepet játszottak a revizionisták 1956-ban? Az ő működésük vezetett-e azokhoz a nagy tömegmozgalmakhoz, amelyek megrengették Lengyelországot? És valóban annyira párton belüli jelenség volt-e a revizionizmus, amennyire később maguk mitizálták?

Nyilvánvaló, hogy a revizionisták a párt belső eretnekei voltak. Amikor azonban a sajtó hasábjain megfogalmazták követeléseiket, a revizionizmus a köztudat alkotóeleme lett. Nem miatta jöttek létre a tömegmozgalmak, mégis lényeges szerepet játszott. A *Po prostu* hetilap,

⁴ Az 1981. nyári rendkívüli pártkongresszus előtt a legelső pártkörök lázadása a „demokratikus centralizmusnak” nevezett szigorú párt hierarchia ellen. Azt követelték, hogy a párt alapszervezetei tarthassák egymással a kapcsolatot, amire se korábban, se később – a hadiállapot bevezetése után – nem volt példa.

amely az apparátus szemében a gonosz megtestesülésének számított, szokatlan népszerűségével jól mutatja a revizionizmus politikai jelentőségét.

A *Po prostu* cikkeiben az olvasók százezreinek természetesen az volt az érdekes, hogy kíméletlen kritikát mondtak a sztálini rendszerről, és nem a marxizmus és a kommunizmus sajátos újraértelmezése. A kor politikai nyelve ugyanakkor nem hágtá át a létező szocializmus kereteit. A tömegek szovjet- és kommunistaellenes jelszavakat skandáltak, ám ha ezeket a jelszavakat lefordították a közélet nyelvére, reálsan egy olyan országgal számoltak, amely a Varsói Szerződés tagja, ahol államosított gazdaság van, és ahol a vezető szerepet a kommunista párt játssza. Ismétlem: ez nem kizárólag a revizionisták nyelve volt – Wyszyński bíboros, Stefan Kisielewski és több neves emigráns is e nyelven szólalt meg.

VII

A radikális antikommunisták azt hányják a revizionisták szemére, hogy a Lengyel Népköztársaság fennálló viszonyait akarták megreformálni és „megújítani”. Sok igazság van e vádakban – a revizionisták szeme előtt nem lebegett másik Lengyelország, csak az, amely szocialista volt és a Szovjetunió geopolitikai érdekszférájában létezett. A szabadsághoz vezető utat a valóságosan létező állam megreformálásában látták.

A radikális antikommunisták ugyanakkor nem hajlandók belátni, hogy abban a korban minden közegben így gondolkodtak. Senki nem követelt forradalmat és nem folyamodott forradalmi tevékenységhez. Wyszyński bíboros és Stefan Kisielewski, Jan Nowak-Jeziorański és Jerzy Giedroyc mind Gomułkát támogatta az 1957 januári parlamenti választások alkalmával, és mind az ellenállás, a nyomásgyakorlás, a részleges változások útját választotta. A revizionistákat ennél fogva a marxizmushoz és a szocialista ideológiához fűződő viszonyuk különböztette meg, nem a reformgondolkodásuk. Az egész lengyel közgondolkodás fölött ott lebegett a lángoló Budapest árnyéka.

Mi több: a revizionisták nyílt kritikát gyakoroltak és közéleti tevékenységet fejtettek ki; a radikális antikommunisták többnyire hallgattak, a külső vagy belső emigrációt választották. A radikális antikommunizmus képviselői csak ritkán próbálkoztak a konspirációval, s ezek az esetek is perrel és ítéletekkel végződtek.

1957 után a revizionizmus már inkább a világról való gondolkodás módja lett, s nem a politikai cselekvés útja. Ez utóbbihoz hiányzott a nyilvánosság terepe.

VIII

A revizionizmus lényeges fejezet a lengyel kultúra történetében. A harag és a szégyen szülte. A harag a sztálini rendszer iránt, amelynek maga is része volt, és a szégyen saját naivitása és fanatikus hite miatt – abban az ideológiában, amely az abszurditást a borzalommal ötvözte. A szégyen forradalmi érzés, áttöri a félelem gátjait és radikalizálja a kritikai gondolkodást.

A revizionisták – paradox módon – annak az értékrendnek a nevében vetették el a kommunizmust, amely alapján korábban a marxista Új Hit felé fordultak. Az antifasizmus értékrendje volt ez. Úgy tűnt nekik, hogy a fasizmus a sötét érzelmek győzelme az ész fölött. A kommunizmus számukra kezdetben a felvilágosult értelem megvalósulása volt, a racionalizmus és a humanizmus gyümölcse.

A revizionisták a racionalizmus és a humanizmus jegyében utasították el a sztálini kommunizmust az „olvadás” és az 1956. októberi válság idején. A kommunizmusban meglátták az értelem tagadását, és mint „irracionális hitet” támadták. Jerzy Andrzejewski az inkvizícióval vont párhuzamot, Leszek Kołakowski a marxizmus teológiai örökségét kutatta, Adam Ważyk pedig leleplezte a kommunista hit misztikumát.

A konzervatívok, nacionalisták, katolikusok azért utasították el a kommunizmust, mert más volt az értékrendjük és a jövőképük. Elvetették a racionalista hagyományt, amely szerintük veszélyeztette a tartós, ellenőrzött, már gyökeret vert értékek világát. A revizionisták, azzal, hogy lerombolták a kommunizmust, rokonszenvet kelthettek bennük, ám óhatatlanul ellenszenvet is ébresztettek, hisz a kommunizmus örökösei voltak, a felvilágosodás, a pozitívizmus, Żeromski és Boy szellemének továbbvivői. A revizionistákkal a „lelkeken országglásról”⁵ vitáztak.

Már nem a kommunizmussal álltak vitában. A konfliktus arról szólt, hogyan alakítsák a lengyelek gondolkodását a kommunizmus után.

Az, hogy az egykori revizionistáknak szemükre vetették a kommunizmussal való korábbi kapcsolatukat, tipikus álkérdés volt. A valódi vita Lengyelország eszmeiségét illette. Legyen „katolikus lengyel nemzetállam”? Vagy a plurális, demokratikus, minden állampolgárra egyformán tekintő állam modellje mellett döntünk? Ez a vita ma is tart.

IX

Említettük már, hogy a revizionisták hintették el a reformmozgalom magvát a pártban – másfelől a demokratikus ellenzék magvát is. De más irányzatok kifejlődését is előmozdították, így azt is, amely a nacionalizmus felé mutatott.

Ismételjük: a revizionizmus tudat alatt arra törekedett, hogy a kommunizmus gyökeret verjen a kollektív tudatban. A kommunizmus – a maga forradalmi, destruktív, terrorisztikus és internacionalista jellegével – minden nemzetben idegen test volt. Az első ilyen meggyökeresedési kísérlet Tito és a Jugoszláv Kommunista Párt politikája: a szembefordulás Sztálinnal. A revizionisták szívesen hivatkoztak Jugoszláviára mint a szocializmus saját, szuverén útját járó országra. A jugoszláv példa évek múltán azonban egy újabb kétértelműségre derített fényt: a nagyszerű szerb revizionisták a szabadság eszméjétől eljutottak a nagy-jugoszláv nacionalizmusig. Az intellektuális és politikai szabadság eszméjét lefordították a nemzeti szabadság jelszavává. A szerbeknek Jugoszlávia keretein belül harcolniuk kellett a saját jogaikért. A nagy-jugoszláv eszme, ahelyett, hogy a demokrácia kulcsa lett volna, a háború kulcsa lett.

A szerb példa szélsőséges, de nem egyedülálló. Ne feledkezzünk meg azokról az 1956. októberi revizionistákról, akik 1968-ban Moczar tábornok oldalán kötöttek ki. Az agresszív és idegengyűlölő nacionalizmus a legalantasabb és legvéresebb formája a revizionista ábrándokkal való leszámolásnak, amelyek a kommunizmus megreformálását célozták.

Jegyezzük meg ugyanakkor, hogy a revizionista gondolatiság gyenge pontja „a nemzet és az állami szuverenitás” problémaköre. Az a félelem, ami a fasiszta retorika friss és a magyarországi szovjet beavatkozás még frissebb emlékének alapult. A revizionisták a szovjet tankoktól való félelmükben kerültek ezt a kérdést, de tartottak a nemzeti örökségben rejtőző kísértetektől is. Azáltal azonban, hogy nem vetettek számot e témával, amely a reális nemzeti szükségletek része volt, megkerülték a kérdéses szükségleteket is.

⁵ Utalás Mickiewicz *Ősök* c. drámájára, amelyben a főhős e szavakkal lázad Isten ellen: „Épp oly ország kell, mint a Te-országod, / Lelkeken országolnom, ahogy Te országolsz.” (Bella István ford.)

1968-ban bekövetkezett az a pillanat, amikor drága árat kellett fizetniük ezért. Az elszigeteltség árát. A propaganda megbélyegezte, kozmopolitának, nemzeti nihilistának, zsidónak nevezte őket.

De vajon jogosan? Moczar Ceașescu lengyel megfelelője volt. Hívei előszeretettel beszéltek „zubonyos politikáról”, hogy ezzel hangsúlyozzák ellenfeleik „moszkovitaságát”. Elég Kazimierz Brandys Słowackiról írott elbeszélésére, a *Romantikára* utalnunk, Jerzy Szacki Mochackiról szóló könyvét említenünk, vagy Roman Zimandét a nemzeti demokrata ideológiáról, hogy tetten érzjük e vádak hamisságát. Zimand azt írta:

„E kijelentések elengedhetetlen feltételeként el kellene fogadnunk:

– hogy a nemzeti kötelék a társadalmi kötelék ma ismert legszilárdabb típusa;
– hogy a társadalmi gyökerek legfontosabb típusát alkotja, továbbá ugyanúgy lehet számos pozitív viselkedésforma hordozója, mint a legsötétebb sovinizmusé;

– hogy a mai társadalomban a társadalmi szintkülönbségekből eredő konfliktusok – függetlenül jelentőségük mértékétől – nem vezethetnek a nemzet egészének széteséséhez;

– hogy tevékenységünk nagy részét e kötelék által és segítségével hajtjuk végre. Ennek alapján feltétezzhetők az egyetértés abban is, hogy:

– szembe kell szegülnünk a nemzeti érdek instrumentális felfogásával mint méltatlan viselkedéssel, mert az a kollektív tudatban nehezen kiküszöbölhető károkat okoz. Szem előtt kell tehát tartanunk, hogy az egyik leggyakoribb fogás, amit a nemzeti érdek instrumentális megközelítése során használnak, a *pars pro toto* alkalmazása, vagyis az, hogy a nemzet adott – nem ritkán legjelentéktelenebb – részének érdekét az egész érdekeként tüntetik föl;

– el kell utasítanunk, hogy a nemzeti érdeket tartsák minden helyzetben a legfőbb értéknek, mert az elkerülhetetlenül magában hordozza a veszélyét olyan értékek figyelmen kívül hagyásának, mint a szabadság, az igazságosság vagy az individuum. Ez a követelmény végsősoron általánosabb formában is megengedi annak leszögezését, hogy bármely érték, amelyet minden helyzetben a legfontosabbnak kiáltunk, a többi érték káros lebecsülését vonja maga után;

– törekednünk kell annak megértésére, hogy az értékek közti konfliktus nemcsak a gondolkodás vagy a nyelv tökéletlenségéből adódik, hanem az emberek társadalmi helyzetét is tükrözi. Az értékek közti konfliktusok, ezek hátrányai mellett azzal a fontos többlethasználattal járnak, hogy az ember által vallott értékegyüttes egyben az emberi viselkedés tényleges szabályozójává válik;

– szembe kell szállnunk azzal a felfogással, hogy a nemzet fenntartás nélküli érték. Saját nemzetem jogai számomra természetesek, így azokat minden indoklás és ellenőrzés nélkül elismerem. De ugyanezen az alapon elismerem-e (vagy inkább elvetem) más nemzetek jogait, amelyek ugyanúgy természetesek, és nem kell se indokolni, se ellenőrizni őket? A nemzeti érdek fenntartás nélküli elfogadása ugyanaz, mint a nemzeti kötelék »természetes« kötelékként történő elkönnyelése, amit fentebb már említettünk. A nemzeti érdek ilyen értelmezése ezért különösen alkalmas arra, hogy teljesen részrehajló világnézet és intézményrendszer épüljön rá, azaz olyan világnézet és intézményrendszer, mely részrehajló módon alárendeli magának az adott társadalom egész életét;

– olyan jellegű kultúrára kell törekednünk, amelyben a konfliktushelyzetek során a pozitív – köztük a nemzeti és az egyéb – értékek közötti választás lehetőleg tudatosan megy végbe, azaz annak ismeretében, hogy az adott választásnak szükségképp megvannak a maga negatív következményei, amiket nem szabad pozitívan beállítanunk, ellenben amennyire lehet, mérsékelnünk kell;

– olyan kulturális állapotokat kell teremtenünk, amelyek az egyének egyetlen csoportjának sem engedik meg, hogy magukhoz ragadják a nemzeti érdekek kizárólagos képviselőjét és azok megkérdőjelezhetetlen letéteményeseiként szerepeljenek.”

Ez az idézet jól mutatja, hogy a revizionista gondolkörben a nemzeti kötődést és a nemzet, a hazafiság és a nacionalizmus eszméit taglaló munkák is születtek, amelyekből ma is sokat lehet tanulni. Tény azonban, hogy a revizionisták nem törték a fejüket a szovjet dominancia kérdésén. Abból, hogy nem foglalkoztak ezzel – ami részben a cenzúra, részben az öncenzúra folyamánya volt –, keletkezett némi fejtelenség: a pártkáderek azt a látszatot kelthették, hogy ez a luxemburgizmus maradványa, kozmopolitizmusról és nemzeti nihilizmusról árulkodik. Hisz a revizionisták a diktatúra legitimitását annak antidemokratizmusa, és nem szatellitjellege miatt vonták kétségbe.

Az akkori helyzetben ez valószínűleg nem is történhetett másként. A nacionalista szólamok versenyébe a revizionisták nem tudtak és nem akartak beszállni. A szovjet dominancia pusztá említése félelmet keltett bennük – úgy érezték, hogy az játék a tűzzel. Attól viszont nem féltek, hogy a lengyel hagyományokat mérlegre tegyék.

Ebből újabb, sajátos fejtelenség született: elkerülhetetlen volt, hogy a lengyel hagyományokkal való éles számvetés és a szovjet dominancia egyidejű elhallgatása fel ne ébressze a gyanút, hogy itt piszkos játék folyik. Az átlagos újságolvasó nem értette, miért hálásabb tárgya a kritikának Józef Poniatowski herceg, mint Nyikita Hruscsov.

És igaza volt: ez képtelen és érthetetlen dolog volt. Az embernek az a joga, hogy saját nemzeti történelme büszkeséggel töltsse el, nem jelenti – ugyebár – azt, hogy kötelező legyen önmagát dicsérnie, ugyanakkor a nemzeti önazonosság elmaradhatatlan alkotóeleme. Ahhoz pedig, hogy keservesen leszámoljon ezzel az örökséggel, csak annak van joga, aki hú hozzá.

X

A revizionizmus, akárcsak a kommunizmus, a nemzeti örökség része. Miként bánjunk ezzel az örökséggel? Az elvi antikommunisták nem akarnak hallani róla, hogy a kommunizmus a lengyel történelem része. Ez nem tűnik bölcs dolognak. A történelemnek egyformán része a nemzeti hagyomány felívelése és kudarca. A kudarc emléke ugyanolyan fontos, mint a felívelésé. A lengyel örökség dicsősége és nyomorúsága együtt teszi ki a teljes lengyel nemzeti önazonosságot. Traugutt nemcsak a januári felkelés hős vezére volt, hanem a magyar forradalom vérbe fojtásában érdemeket szerzett cári hivatalnok is. Roman Dmowski *A lengyel politika és az állam újjáépítése* címmel nagyszerű művet írt, de ő volt a szerzője *Az örökség* című megszállott antiszemita regénynek is. Piłsudski számunkra a visszanyert függetlenség dicsőségének jelképe, de az ő neve fémjelzi a szégyenletes brzesói pert is.

És így tovább. Miłosz a pártállam diplomatája volt, Maria Dąbrowska megírta a *Sztálin dicséretét*, Słonimski gyalázkodó nyílt levelet írt Miłosznak. Ilyen a lengyel történelem. Mindenki másként emlékszik rá – így a lengyel októbernek sincs egyetlen története. Más emlékeket őriz a korról a Honi Hadsereg lágerből kiengedett partizánja, mást a börtönből szabadult katolikus pap, és megint mást a meggyőződéses kommunista, akit arcul csapott a bűntények igazsága, amelyekről korábban nem volt hajlandó tudomást venni.

Nincs más megoldás – magunkba kell szívni ezt a múltat. Meg kell tanulnunk megérteni a dolgok rejtett értelmét. Védenuk kell mindnyájunk jogát az eltérő tapasztalathoz – hiszen különbözőek vagyunk. Csak az országunk közös.

XI

Reménytelennek érzem, amit írok. Kétségbeesésemben néha arra gondolok, hogy még az országunk sem közös. Hogy nem tudunk egymással emberi hangon beszélni a múltunkról. Hogy a kisfiam évek múltán megkérdi, miért védtem a kommunistákat 1989 után. És fogalmam sincs, el tudom-e neki magyarázni.

Fordította Pályi Sándor Márk